

KÖZLEMÉNYEK

Egy kéziratos filozófia-tankönyv 1626-ból. E könyv Sárospatakon, a Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található, Kt.588. jelzet alatt. A régi kódexlapba kötött, 187 levélből álló, 170×110 mm méretű kézirat első lapján a cím: Logica, a könyv utolsó lapján név és dátum: Simon Frivaldszky, 1626. A könyv provenienciájáról a könyvtárban adat nincsen. A kéziratos könyv érdemes némi elemzésre, leírójának (nem pedig szerzőjének), Frivaldszky Simonnak (1609?–1679) az élete is, ismertetésre.

A Trencsén-megyei Frivaldon született, apja Frivaldszky Boldizsár (1590?–1626 u.), nagyapja a nemesség megszerzője, Frivaldszky János. A család 1570 táján csatlakozott az ágostai reformációhoz, a vidék urát, Thurzó Ferencet követve. Tanulmányait valószínűleg a szomszédos kisvárosban, Rajecen kezdte, mert ekkor Frivaldon még nem volt iskola, sőt akkor, 1621-ig lelkész sem. Rajecen viszont nagyapjának öccse, Frivaldszky Menyhért (1555k–1633u.) segédtanító (školnik) volt, aki őt bizonyára pártfogásába is vette. Életkora alapján 1618-ban kezdhette el az iskolát. Ekkor Ján Žitkíus volt Rajecen a rektor, csak 1619-ben került helyére Ján Czaban (alias Ján Lány), aki ott hét évig tanított.¹ Hogy tanulmányait tovább hol folytatta, nem tudjuk. Arra viszont adatunk van, hogy (a gimnáziumot már elvégezvén) 1626-ban Miskolcon, Okolicsányi Gáspár korrepetálója („Praeceptor privatum”) volt a költészeti és szónoklati tantárgyakban („in poesi et oratoria”). Frivaldszky Simon a korrepetálás fejében tanulhatott maga is a jómódú Okolicsányi család költségén. Miskolcra pedig nyilván e családdal együtt került.² Éppen ebből az évből való az említett könyve is.

Miskolcon azonban nem volt evangélikus, hanem csak református iskola. A református iskolák az 1620-as években még a 15. századi iskolaszervezetet őrizték, a diákokat nem különítették el tantárgyak szerint évfolyamokra.³ Ezek jóval később, 1679-ben a következők voltak: „ábécédáriusok, elementariusok, conjugisták, gramatikusok, syntaxisták, poéták, oratorok és logikusok,” habár ezeket a tantárgyakat nyilván korábban is ugyanebben a sorrendben tanították. A református iskolák teológiát végzett rektoraitak Sárospatakról kapták.⁴ Miskolcon ekkor az 1625-ben végzett Nagytályai P. István volt a rektor.⁵

¹ REZIK, Ján–MATTHEIDES, Samuel: *Gymnasiologia*, Bratislava, 1971. 489.

² Evangélikus Országos Levéltár, Kézirattár (továbbiakban: EvK) V.68. 355–356. A forrás ugyan Frivaldszky Imrét ír Simon helyett, de ő akkor még nem élt. Imrét írják egyébként Simon fiának is, apjának is. Az Okolicsányi családban a Gáspár név igen ritka. Minden bizonnyal azzal lesz azonos, akinek apja Miklós (1582), fia pedig Zsigmond (1678), 1688-ban pedig Liptó-vármegyei aljegyző (juratus vice notarius) (NAGY Iván: *Magyarország nemesi családjai...* 1865. VIII. 208.)

³ MÉSZÁROS István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Bp. 1981. 317.

⁴ KOVÁCS Gábor: *A miskolci ev. ref. főgymnasium története 1885–1895*. Miskolc, 1885. 12–13.

⁵ HELLEBRANT Árpád recenziója Kovács Gábor könyvéről (vö. a 4. jegyzettel) = Századok 1886. 914–918.; HÖRCSIK Richárd: *A sárospataki református kollégium diákjai. 1617–1777*. Sárospatak, 1998. 58.

A Frivaldszky Simon nevéhez fűződő könyv nem az ő műve, ő azt csupán egybeszerkesztette („Consertum per Simonem Frivaldszky”). Egy másik mű kivonatának tűnik, ugyanis az elején a kivonatolást utólag túl sommásnak találva, második olvasásra még hozzáírt egyes részeket a margóra. Szép kalligrafikus írása miatt nem saját magának készített jegyzetnek látszik. Talán tandíj fejében másolta, azért is kerülhetett a könyv végül Miskolcra Sárospatakra. Tulajdonképpen nemcsak logikát tartalmaz, hanem második részében tudományelméletet, harmadik részében pedig ontológiát is. –

Lássuk mindezt kissé részletesebben.

A kézirat – iskolai füzetek hagyománya szerint – „Isten nevében” kezdődik, majd minden cím nélkül a bevezetésbe kezd, amely (Arisztotelész nyomán) a citerajátékost említi, akinek ugyanúgy szüksége van hangszerre (organum, organon) felhangolására, mint nekünk a logikára. Ezután 2 caput következik: A logika meghatározása és felosztása.

Az erősen strukturált 12 ívnyi szöveg tovább a következőképpen tagolódik:

I. LIBER Az egyszerű (simplex) logikai ismeret (notio).

1. sectio. A fogalom (kategória). (praedicamentum). 5 caputban: Az egyed, nem faj, faji különbség, tulajdonság.

2. membrum. [sic!]. A fogalom belső természete. 13 caputban: A szubsztancia, [A 2.–7. caput a könyvkötésnél kimaradt] a mennyiség, minőség, viszony, akció és passzió, hely, idő, helyzet, habitus.

3. membrum. A fogalmak egymáshoz való viszonya. (postpraedicamentum) 6 caputban: Az ellentét, ellentmondás, megfosztás, ellentétes szembenállás, különálló és viszonylagos szembenállás, azonosértelműség.

II. LIBER. Az összetett [az eredetiben tévesen: simplex] logikai ismeret. [azaz: az ítélet]

1. sectio. Az összetett logikai ismeret lényegi természete. 9 caputban: A beszéd általában, a főnév és ige, az alany és állítmány, a kategorikus kijelentés; a modális, összetett, mennyiségi és minőségi kijelentés.

2. sectio. Az összetett logikai ismeret tulajdonságai (natura affectionalis). 3 caputban: egyenértékűség, megfordítás, szembenállás.

III. LIBER. Az értelem harmadik tevékenysége az ítéletek sorolása által.

PARS PRIOR. A következtető vagy szillogisztikus ismeret.

1. sectio. A szillogizmus.

[A másolásánál kimaradt alcím: 1. membrum. A tökéletes szillogizmus.] 12 caputban: A szillogizmus anyaga és formája, [a 3.–4. caput a kötésnél kimaradt.] a második és harmadik [skolasztikus] alakzat, a redukció, az expozíció; a végtelen, a modális s a rejtett szillogizmus; a szillogizmus hatékonysága.

2. membrum. A nem tökéletes szillogizmus. 6 caputban [kötéshibából 3.–1.–2. sorrendben] az indukció, az összevont szillogizmus (enthymema), a láncszillogizmus (sorites), a példa és a hivatkozás, a feltételes és megkülönböztető szillogizmus.

2. sectio. A szillogizmus tartalma. (materia)

1. membrum. A szükségszerű apodiktikus szillogizmus. 5 caputban : A tudományos tárgy, tulajdonság, alapelv; a bizonyítás alapelvei és felosztása.

2. membrum. A szükségszerűnek mondott szillogizmus. 10 caputban: Az anyagi és formális ok, az okozat, a tárgy, a járulékos tulajdonság, a rész és egész, a meghatározás, a felosztás, az összeférhetetlen és a szembenálló, a természetes bizonyítás (testimonium divinum).

3. membrum. A topikus és kontingens [tartalmilag helyes és elégséges?] szillogizmus. 14 caputban: Az érvelő (dialecticus) szillogizmusok meghatározása és felosztása, a ható-ok és a cél-ok, az anyagi és formai ok, az okozat, a rész és egész, a külső hely, a leírás; az egyenlő, a hasonló, az egyenlőtlen és az azonos; az ismeret és tartozékai: a bizonyítás, a tanítás módja, a vitakozás módja.

4. membrum. Az álokoskodó szillogizmus 8 caputban.

PARS POSTERIOR. Az összerendezett ismeret. 3 caputban: A szintetikus, az analitikus és a participáris módszer.

Epilógus.

Itt egy ívnyi tudományelméleti bevezető következik a filozófiába Salus describenti címmel, összehasonlítva azt a teológiával, a matematikával, az orvosi és jogtudománnyal.

Ezt 9 ív terjedelemben egy ontológia követi, de cím nélkül, csak alcímekkel. Ennek szerzője – a szöveg kevéssé strukturált volta miatt – érezhetően nem azonos a logikai rész szerzőjével. Fejezetei:

A lét és a lényeg.; a cél; az ok; a belső alapelvek; az anyag; a forma. A lényekről kimutatja, hogy minden lény igaz, jó, összetett, tökéletes; vagy potencia vagy aktus, vagy szubsztancia vagy járulék. Szó van a lélekről, az angyalokról, a testekről, az első anyagról, a járulékokról és fajtáiról. A skolasztikus módszer szerint felállít egy tételt, felveti az ellenvetést, majd bebizonyítja, végül megjegyzéseket tesz. A végén szerepel az összeállító (consortum est per...) neve, majd egy istendicsérettel fejeződik be a kézirat.

Sárospatakon akkortájt Keckermann, Krell vagy Goclen Logica-ját tanították.⁶ A könyv azonban nem kivonata sem Bartholomaeus Keckermann: *Gymnasium logicum*, (1606), sem Fortunatus Krell (Crellius): *Isagoge logica*, Neustadt (első: 1581, hetedik: 1602), sem Rudolf Goclen: *Praxis artium generalium; grammaticae, rhetoricae et dialecticae*, Cassel, (1609) c. könyvének; de a következőknek sem, amelyek kiadási évük és helyük alapján még esetleg szóba jöhetnének: Johannes Regius: *Commentariorum ac disputationum logicarum libri*, Wittemberg (1601), Johannes-Henricus Alstedius: *Septem artes liberales*, Herbornae Nassoviorum, (1620).

Tekintve, hogy az I. Liber három alfejezetének megnevezése nem következetes, (egy sectio és két membrum), már a kivonatolt-másolt eredeti is igen valószínűleg kézirat lehetett, valakinek élő előadásból készített egyetemi jegyzete, hiszen nyomtatott könyvekben ilyen következetlenségek nem szoktak előfordulni. A szöveg teljesen skolasztikus, az először a 13. sz. elején Wiliam of Shyreswoodnál felbukkanó Barbara, Celarent stb. képletekkel, viszont – érdekes módon – nem ismerteti a negyedik szillogisztikus alakzatot. Ebben az időben a logika-tankönyvek többnyire a 13. századi Petrus Hispanust, a későbbi XXI. János pápát követték. Ez utóbbi *Summulele* c. műve elemzése szerepel pl. Petrus Tatarus *Opera Omnia*ja (Venetiis, 1614) első felében, azonban ennek felépítése sem hasonlít Frivaldszky Simon kéziratára.

Tekintve, hogy a könyv első, logikát tárgyaló részének ősmintáját nem sikerült megtalálni, a tudományelméleti és a metafizikai rész forrásárának kinyomozására – igen kevéssé strukturált voltuk miatt – ezek után már semmi esély nem kínálkozott. Ám nézzük Frivaldszky Simon további élettörténetét.

Metafizikai tanulmányait még Miskolcon félig autodidakta módon láthatólag befejezván, a következő években nyilván elvégzi még a hiányzó etikai, és teológiai stúdiumokat, de nem Sárospatakon, mert az ottani iskolai anyakönyvben nem szerepel.⁷ Tanulmányai befejeztével (1630) tanítani kezd. Legelőbb a Liptószentandrás melletti Okolicsnán, egykori pártfogóinak, az Okolicsányi-családnak a birtokán „vindicatus”, ahol cseh menekültek (valószínűleg anabaptisták) gyerekeit tanítja.⁸ Ezután a közeli Szent-Iványban lesz rektor.⁹ Valószínűleg itt veszi el feleségül Splényi

⁶ KOVÁCS GÁBOR: *i. m.* 11.

⁷ HÖRCSIK: *i. m.*

⁸ REZIK: *i. m.* 206.

⁹ EvK IV.e.6. 155.

Zsuzsannát.¹⁰ Ez pedig feltehetően annak a besztercebányai Slpényi Jakabnak a lánya, aki 1634-ben volt rektor Szent-Iványban, ahonnan később Rózsahegyre ment lelkésznek.¹¹ Frivaldszky Simon 1635-ben már a Gömör-megyei Csetneken, 1636–1639 közt pedig Breznóbányán rektor. Ezt követően 1639-ben Zólyomlipcsére hívják diakónusnak, itt 1640-ben lelkipásztorrá lép elő. 1640–1646 közt a Zólyom-megyei Garam-Dubován lelkipásztor, végül Németlipcsén (ma: Partizánska Lupča) 1646-tól 1673-ig¹² evangélikus paróchus. A nevezetes Samuel Transosciust 1648-ban hívja meg oda kántornak.¹³

A tehetős, német eredetű, de addigra elszlovákosodott város papja tekintélyes személy. 1649-ben egy antijezsuita könyvet ajánlanak neki.¹⁴ Ezt a fajta megtiszteltetést az elkövetkező húsz évben még további öt követi.¹⁵ Amikor a korábbi liptói esperes (senior) meghal, a megye összes evangélikus paróchusa a németlipcsei templomban összegyűlve 1653. okt. 14-én egyhangúlag öt választja helyére. Ezt a választást Illésházy György is megerősíti.¹⁶

1653-ban már ingatlana is van, egy negyed porta, amit elcserél egy másikra. A következő évben örökül hagyható adományként (donatio), amellet adókedvezménnyel megkapja a városban a szücs telkét, amely fél portányi és 25 éve gazdátlan.¹⁷ A következő nyolc évben további több mint fél portányit vesz, majd rétet és kertet is.¹⁸

A városban rendkívül szeretik, a nemesek is. Amikor 1655. szept. 9-én a nemesi közgyűlés éppen azt tárgyalja, hogy a város egy, a Ferdinánd király által engedélyezett malmot akar felépíteni, Simon paróchus ünnepélyesen fellép és ellene mond, mert ez sértené a plébánia malomjogát a meglévő két malmot illetően. A közgyűlés ezt határozatilag tudomásul is veszi.¹⁹ Az egyházi malmok jövedelmét egyébként a város is élvezte. 1661-ben 60 cent (kb. 3350 kg) súlyú harangot öntet a templom részére, rajta a városi előljárók neve mellett az övé is szerepel. A városháza (át)építését is neki

¹⁰ EvK V.68. 355–356. Az 1650-es évek közepén már első lányukat adják férjhez.

¹¹ Itt egymást válthatták. Illés és Jeremiás nevű fiai szintén rektorok. Magdolna nevű leánya Láni Zakariás bíccsei rektor felesége lett 1624-ben. REZIK: *i. m.* 1971. 155.

¹² A különféle források ezt az időszakot eltérően adják elő, különféle, tanítványaitól származó, korabeli visszaemlékezések alapján. A legmegbízhatóbbnak azonban a következő forrás tűnik, amely egyúttal a legrészletesebb: EvK IV.e.6. 155. – Egy másik forrás szerint előbb Okolicsnán tanított, majd 1631 k. Csetneken, ezután több éven át 1639-ig Breznón, ahol sok, név szerint is említett tanítványa volt, majd Dubaván lelkipásztor. (EvK V.68. 120.). – Ismét más forrás szerint 1634–1642 közt volt Breznóbányán rektor (RÁCZ Károly: *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben I–III.* Lugos, 1889. II. 51.); – illetve, hogy 1634-ben Okolicsnán, 1630-ban és 1638-ben Breznóbányán. (REZIK János: *Gymnasiologia OSzK Quart.Lat.29. 39 és 205. fől.*; REZIK: *i. m.* 137, 206, 250, 367.; FABO András: *Monumenta evangelicorum I–III:* 1861–1865. III. 57, 62, 286. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* Bp. 1896. adatai e forrásból származnak.

¹³ Ez ott 5 évet tölt el, mielőtt 1653-ban máshová ordinálják. Evangélikus Országos Levéltár, Index Ordinatum, Raab Vilmos regesztái, (továbbiakban: EvOrd) G.III. 28. 54. sz.

¹⁴ (Szerk. ČAPLOVIČ, Ján:) *Bibliografija tlači vydanych na Slovensku do roku 1700. I–II.* Martin, 1972–1984. 954. sz.

¹⁵ SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár* (továbbiakban: RMK), III/1, 655–656.; ČAPLOVIČ: *i. m.* 634, 1229, 2490, 2502. sz.

¹⁶ PHILADELPHY, Moric: *Krátka historia cirkve podľa A. V. evanjelickej Nemecko-Lupčianskej.* H. n. 1883. 14.

¹⁷ Liptovsky Mikulaš, Okresny Archív Mesto Nemecka Lupča, Protocollum civium Lupcza allmanilis (továbbiakban: LUP PROT); Egy porta= négy telek.

¹⁸ LUP PROT;

¹⁹ HÝROŠ, Štefan Nikolaj: *Zámok Lykava a jeho páni.* Turč. Sv. Martin, 1876. 263–264.

tulajdonítják 1663-ban, ám ide csak két oszlopot adományozott, miközben a bíró hálából, hogy Isten megsegítette, mindössze egyet.²⁰

Ami gyermekeit illeti:²¹ Legidősebb leányát, Helénát Johannes Andreae (eredetileg: Kardos) helyi rektorhoz adja feleségül, aki 1652–1657 közt működött a városban, majd 1658–1668 közt Thököly István házi prédikátoraként tevékenykedik. 1668-ban Árvában lelkész, 1672-ben pedig az árvai Trsztenában. Ekkor bebörtönzik Likava várába, ahonnan aranyon váltják ki. 1684-ben a Hont-megyei Rima-Brézón (Rimavská Brezova), 1695-ben Bagyanban (Baďan) lelképásztor.²²

Második leányát, Justinát Mathias Petrovitzhoz adja férjhez, aki 1660–1668 közt Okolicsnán, később az árvai Alsó Kubinban volt rektor, végül 1713-ban Leštínben hal meg. Ennek második felesége Clementis-lány, fiaik rektorok a 18. sz. elején.²³ E második házasság 1657-ben jöhetett létre, tekintve Zacharias Clementis ez évtől németlipcsei diakónus, és Erzsébet nevű leányának, 1658. jan. 1-jén már gyermeke születik, ahol Frivaldszky Simon a keresztkoma („compater”). Petrovicz első felesége, Frivaldszky Justina ezt megelőzően tehát – nyilván – fiatalon meghalt. E keresztzsúlóséggel a vő második feleségét mintegy befogadták a Frivaldszky-családba.

Ez a Zacharias Clementis (apja még: Kleban. E család – más néven Klopen – a Frivaldszky család egy mellékága) Breznón Frivaldszky Simon diákja volt, aztán Rózsahegyén lett rektor, 1657–1660 közt Németlipcsén diakónus, 1660–1663 közt Okolicsnán, 1664-ben Dubravicán lelkész. Itt hasonnevű fia gyermekének keresztelőjén, – akinek édesanyja Stefan Regis lánya, – szabálytalanság történik. Frivaldszky Simon felesége az említett keresztelést emiatt megtámadja („interat”). Az említett ifj. Zachariusról még azt tudjuk, hogy később Sáros megyében lesz rektor, Késmárkon ad ki hőskölteményt.²⁴ Az említett keresztelésben – mint kiderül – az keltett visszatetszést, hogy a lelkész (a nagyapa) Clementiséknek a kislányát a szülők kérésére Johannesnek keresztelte. (Utólag úgy magyarázták, hogy ezt Johannának kellett érteni. Nem tudni, mi állt a dolog hátterében.)²⁵

A harmadikat, a legkisebbiket, Katalint 1665. máj. 3-án adja férjhez Izaias Rotarides diakonushoz.²⁶

1672. márc. 2-án a szepesi püspök katonai segédlettel a németlipcsei templomot birtokba veszi és átadja egy katolikus kanonoknak. 1673. aug. 25-én Szelepcsényi esztergomi érsek Zólyom, Túróc és Liptó megyék 33 lelkészével együtt Frivaldszky Simont is a pozsonyi bíróság elé idézi.²⁷ 1674. május 10-én reverzálist iratnak velük alá, hogy felhagynak a lelkesi tevékenységgel.²⁸ Sőt, ez a Rezik által „jó embernek”, a „megye legtisztelteméltóbbjának” nevezett személye még katolizál is, mert – mint mondja – nem tudja feldolgozni magában az említett keresztelési botrányt. A kortárs evangélikus szerzők a vádat rágalmazásnak minősítik,²⁹ és katolizálásáért súlyosan elítélik. Németlipcse polgárai megbecsülését mindazonáltal nem veszítette el.

Az 1679. évben, amelyben a város kuruc és labanc hadak felvonulási területe volt, nov. 2-án halt meg fertőző betegségben. Az egész város megsiratta, bár akkor már magánember volt, de haláláig

²⁰ PHILADELPHY: *i. m.* 15.; *Kronika nemecko-lupčianska*. = Časopis Muzealneje Slovenskej Spo- ločnosti, 1903) (továbbiakban: *Kronika*) 73.; HYROŠ: *i. m.* 265.; LUP PROT;

²¹ EvK V.68. 355–356.

²² FABO: *i. m.* III. 84, 86, 312, 348.; REZIK: *i. m.* 1971. 138, 207, 499.

²³ REZIK: *i. m.* 137, 138, 530.

²⁴ REZIK: *i. m.* 95, 149, 217, 275, 495.

²⁵ REZIK János: *Gymnasiologia OSzK Quart.Lat.* 29. 39 és 40. fol.

²⁶ *Kronika* 35; PHILADELPHY: *i. m.* 15.

²⁷ PHILADELPHY: *i. m.* 15; KLEIN, Johann Samuel: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evang. Prediger... I–III*. Leipzig und Ofen, 1789. III. 290.

²⁸ RÁCZ K.: *i. m.* II. 51.

²⁹ LANI, Georgius: *Funda Davidica*, Leipzig. 1676 „K” ív; SEXTI, Johannes–BERIUS, Johannes: *Animadversiones...* Leipzig, 1676. 73.; FABO: *i. m.* 1861. III. 52.

szerette a németlipcseieket. A templomba temették, a koporsót szenátorok vitték. A történetírók szerint volt olyan jelentős személy, mint maga Illésházy (IV.) György, a trencsényi és lipcsei főispán (korábban Thököly, 1684 után a császár pártján).³⁰ A Frivaldszky Simonról szóló – protestáns – források vagy méltatják emberi értékeit, de nem említik konverzióját, vagy említik, de emberi értékeit hallgatják el.

A teljesség kedvéért még annyit, hogy három lánya után két fia is született. Mindketten jó iskolákba jártak, több köszöntő vers maradt fent a nevük alatt különböző alkalmi versgyűjteményekben.³¹ Az idősebbik, Frivaldszky Imre külföldre ment, Németországba tanulni, majd Lengyelországba rektorok, vele a kapcsolata az itthoniaknak megszakadt. A fiatalabbik, Frivaldszky Ferenc apja katolizálása után evangélikus rektor lett Németlipcsén, majd ugyanott az utolsó lelkész, mielőtt a templomot a katolikusok másodszor, s ekkor már véglegesen visszafoglalták.³²

ID. FRIVALDSZKY JÁNOS

A pataki agenda két kiadása.* Pataki agenda, illetőleg puritán agenda néven ismeretes a Medgyesi Pál (1605–c. 1663) szerkesztette *Liturgia Sacrae Coenae* (1658).¹ Miért és miként került sajtó alá kétszer ez a tizenkettődrét kötetke?

A magyar puritánok mozgalma – többek között – az örökölt református szertartási szokások megváltoztatására irányult. Szenci Molnár Albert zsoldárainak befogadása s egyeduralomra jutása nagyrészt mozgalmuk eredménye. Ezzel együtt a magyar istenes énekek elhagyása és a magyar gregorián elszorítása is velejárója csöndes térnyerésüknek. Magyarországon a középkori énekes örökség másutt péld nélküli mértékben folytatódott az óprotestáns szertartásban. Ennek megvetése és irtása a puritánok – másként dicséretes – működésének árnyoldala. Szertartási reformjaik is ezzel kapcsolatosak. A megállapodott szertartási kötétségek tudnivalóit zömében a gyakorlat során, tehát szóban és kézírásban adták tovább a prédikátorok nemzedékei. A részleteket egyes nyi-

³⁰ PHILADELPHY: *i. m.* 15.; HYROŠ: *i. m.* 265–266.; LUP PROT;

³¹ ČAPLOVIĆ: *i. m.* 208, 224, 1127, 1140. sz.; ill. RMK II. 920, 1125, 1184. sz.

³² Életükről bővebben: ID. FRIVALDSZKY János: *Három új Hungarica és szerzőjük.* = Magyar Könyvszemle, 1998. 2. sz. 138–140.

* Készült az OTKA (T 026146) támogatásával.

¹ RMK I. 933 – A korabeli iratokból a szerkesztő személyére és az agenda keletkezésére vonatkozó adatokat SZOMBATI János összegyűjtötte, ezek alapján már a 19. században ismeretes volt a szerkesztő személye, vö. HEGEDŰS László: *Adatok és tanok a XVII. századi magyar ref. Egyház életéből.* = Sárospataki Füzetek (1.) 1857. 349–366. – Az agendát szerkesztő bizottság többi tagja volt: Porcsalmi János (1614–ante1681) tályai lelkész, Tolnai Dáli János (1606–1660) 1656-tól tarcali lelkész, és Veréci S. Ferenc (1607–1660) pataki lelkész. – A keletkezés történetét feldolgozta immár klasszikus, de nem mindenütt elfogulatlan tanulmányában ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban.* Bp. 1911. /A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai./ – Az ötvenes évek szemléletének bélyegeit viseli, és a liturgikus kérdéseket éppen csak említi gazdaságtörténeti alapozású áttekintésében MAKKAI László: *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen.* Bp. 1952. – Az elnevezésre vö. BENEDEK Sándor: *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja.* Őrsziget, 1971. 210–212, 234. DIENES Dénes: *Liturgia Sacrae Coenae. 340 éves a tiszáninnyi puritánus úrvacsorai rendtartás.* = Sárospataki Füzetek (2.) 1998. 66–76. – Az agenda két angolból fordított imádságának szövegösszefüggéseit tisztáztam: *A pataki agenda és a Praxis pietatis.* = Könyv és Könyvtár (25.) 2003. 65–98., *Liturgia Sacrae Coenae...* Patakon, 1658. S. a. rend., szerk., jegyz., tan. írta: FEKETE Csaba. Sárospatak, 2003. /Acta Patakina XV. – Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 3./